

EPP ANNUS

POSTKOLONIALISMIST SOTSKOLONIALISMINI

“Oled sa kunagi tundnud, et sel hetkel, mil ütled “mina”, on see mina keegi teine, mitte sina? Et mingil hämaral viisil pole sa omaenese lause subjekt? Kas sa tunned vahel, et kui sa kõneled, siis mingis mõttes on sinu eest juba kõneldud? Või et kui sa kuuled teisi kõnelemas, siis oled vaid nende kõne objekt? Kas sulle näib, et need, kes kõnelevad, ei püüa kunagi teada saada, kuidas asjad sulle tunduvad, sinu seisukohast? Et sa elad teiste maailmas, maailmas, mis on olemas teiste jaoks?”¹

Suurepärane sissejuhatus, kas pole? Reetooriliselt mõjus, otseselt iga lugejat kõnetav. Robert Young juhatab nii sisse oma sissejuhatuses raamatusse “Postkolonialism: väga lühike sissejuhatus” (2003). Postkolonialism, kinnitab Young, püüab leida võimaluse, kuidas kõneleda. Young on etevaatlik, ta ei luba vastuseid ega lahendusi – ta lubab kõnelust, ta pakub hääle, selle, mis Spivaki meelest on alama, alistatult, koloniseeritult puudu. Ent pangem tähele, Robert Young ei püüa mitte õpetada, kuidas kõneleda, olemata ise oma lausungi subjekt, vaid hoopis, kuidas kõneleda sellest olukorrast, tekitada meta-teksti.

Kas ma olen kunagi tundnud, et hetkel, mil ütlen “mina”, on see mina keegi

teine? Olen ma kunagi tundnud erinevust iseendast? Seda, et ma pole omaenese lause subjekt? Et ma ütlen midagi, aga tunnen, mind ennast pole selles lauses kohal? Muidugi. Mulle tundub, et küsimaks peaks pigem vastupidi: kas minuga on kunagi juhtunud, et sel hetkel, mil ütlen “mina”, mil püüan mõtet kuuldavale tuua, läheb see mul täielikult korda? Nii, et ütlen midagi ja tunnen, just see, täpselt nii – ja keegi teine pole seda veel kõneldud? Siin olen mina, vahest isegi suure tähega Mina, ainukordne, omaenese keele omanik, täpselt iseene sees? Kui mult seda küsitaks, siis peaksin mõtlema, ja küllap tuleks siis lõpuks meelde kord või paar, mil olen midagi sellist tundnud. Ja oleks üsna lihtsameelne selle peale kosta: muidugi, sa kasvasid ju üles okupeeritud riigis, võõrvõimu surve all – loomulikult pole sul oma häält. “Hiina talupoja ja noore Norra haritlase vahel on samapalju erinevusi kui minu ja ükskõik kelle vahel, mina ise kaasa arvatud,” kirjutab Alain Badiou.

Minu meelest peitub siin üks postkolonialistliku mõtteviisi ohtusid: nimetada postkolonialistlikuks inimese olemist maa peal. Küsimusi, mida Robert Young küsib, on muidugi küsitud ka enne postkolonialistliku mõtteviisi tekkimist – tuletagem

¹ R. Young, Postcolonialism, A Very Short Introduction. Oxford, 2003, lk 1.

meelde kas või poststrukuralistide poolt sageli tsiteeritud Rimbaud' fraasi: mina on keegi teine. Derrida, Foucault, Lacan, Levinas, Barthes, Althusser – terve poststrukuralistlik koolkond küsib neidsamu küsimusi, osutab nende küsimuste möödapääsmatusele, pakub võimalusi, kuidas sellises olukorras ikkagi kõnelda. Siinjuures saab eristada vähemalt kahte tasandit, esiteks Lacani poolt suurepäraselt kirjeldatud baasi: subjekti lõhestumist, mis saab alguse juba lapse esimestel kokkupuudetel keele ja puudujäägiga; teiseks selle baasi pealiskihil peatumatult toimuvat ideoloogiate ringlemist.

Samade küsimuste esitamisel postkolonialistlike küsimuste pähe on mõtet vaid siis, kui nad toetuvad konkreetsele ajaloolisele kohale ja olukorrale – postkolonialistlikule situatsioonile.² Eriti tore oleks, kui seejuures ei unustataks ära, et ka väljaspool postkoloniaalseid pingevälju pole olemas ideaalselt enesega kooskõlas olevat inimest, omaenese lausungite täielikku subjekti; ka väljaspool kolooniaid ja endisi

kolooniaid on ühiskond täidetud erinevate ideoloogiatega.

Eesti kirjandusteaduses on huvi postkolonialismi teooriate vastu juba mõnda aega pidevalt suurenenud. Selle huvi esimesi kirjalikke tõendeid võis näha küllap kusagil aastatuhandevahetuse paiku.³ 2001. aastal esitas Tiina Kirss põgusa ülevaate postkolonialistlikest teooriatest ja pakkus välja erinevaid viise, kuidas eesti kirjandus saaks postkolonialismi mõistestikku kasutada.⁴ 2002. aastal oli postkolonialism arutlusel Nüpli suvekoolis, 2003. aastal ilmus *Vikerkaar* postkolonialismi erinumber, kus tutvustati mitmeid postkolonialismi teoreetikuid. Üksikuid hüppeid sellesse valdkonda on olnud veelgi,⁵ ent postkolonialistliku teooria vastu huvitundjate ring näib olevat siiski veel peaaegu ühe käe sõrmedel kokkuloetav. Ühtset arusaama, millisel määral postkolonialismi teooriaid Eesti ühiskonna kohta võiks kohandada, veel tekkinud ei ole.

Hiljaaegu ilmus kogumik “Balti postkolonialism”⁶, mis oma 464 leheküljega

² Sestap olen vastu lähenemisele, mille järgi “ka ühiskonna-siseseid vertikaalseid suhted on võimalik tõlgendada koloniaalsuhtena. (...) näeme, kuidas keskaja ja vararenessansiaegses Euroopas on olemas selge koloniaalsuhe aadli ja talupoegade kui teise (...) vahel.” – T. Hennoste, Postkolonialism ja Eesti. Rmt-s: T. Hennoste, Eurooplaseks saamine : Kõrvaltkaaja altkulmupilk. Tartu, 2004, lk 306–307.

³ Vt nt R. H i n r i k u s, Postkolonialistlik kiresaaga (Kauksi Ülle. Paat. Trt., 1998). *Vikerkaar* 1999, nr 4, lk 97–99; T. H e n n o s t e, Kuidas me uurime kirjandust? *Keel ja Kirjandus* 1999, nr 5, lk 297–309; E. A n n u s, Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 1, lk 10–17; T. H e n n o s t e, Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. *Vikerkaar* 2000, nr 7, lk 69–79.

⁴ T. K i r s s, Rändavad piirid: postkolonialismi võimalused. *Keel ja Kirjandus* 2001, nr 10, lk 674–675.

⁵ Nt P e i k e r, Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast. *Vikerkaar* 2005, nr 10/11, lk 142–153; A. T r o s e k, Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid nõukogude võimudiskursuses. Ambivalents kui allasurutu dominantne kultuurikood totalitarismis. Kuns-titeaduslikke uurimusi 2007, kd 15, nr 4, lk 102–128.

⁶ V. K e l e r t a s (Ed.), *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam, New York, 2006.

võib jätta mulje Balti postkolonialistlike uuringute elujõulisusest. Mulje on siiski ekslik, umbes pooled kogumiku artiklitest ei kasuta postkolonialismi mõistetki, tõsiseltvõetavaid kontseptuaalseid käsitlusi leidub kogumikus neljalt-viielt autorilt. Kogumikus avaldatud eesti kriitikute (Tiina Kirss, Maire Jaanus, Thomas Salumets, Piret Peiker) artiklid tegelevad üksikautorite analüüsiga, neljast autorist vaid Piret Peiker pakub üldistusi, ja temagi napilt, lehekülje ulatuses. See pole mõeldud etteheitena, vaid konstateeringuna; kogumiku on kogutud varem ilmunud artiklid (kusjuures ilmumisanndmeid pole lisatud), postkolonialism pole autoreile sageli olnud artikli kirjutamisel oluline.

Nii kogumiku “Balti postkolonialism” artiklites kui ka eesti keeles ilmunud käsitlustes on minu meelest tüüpiline hüppamine Balti või Eesti postkolonialismiga seonduvate küsimuste keskele. Kuigi alguste otsimine on tegevus, mis võib meid veelgi rohkem keskele saata,⁷ tuleks seda siiski proovida, kui tahame hajamõtteist süstemaatilise käsitlusteni jõuda. Tiina Kirss pakub välja ühe võimaluse: lähtumise tekstidest. Ta leiab: “Vaid empiiriliselt testides postkolonialismi mõttemale ja kontseptsioone ning nende tõlgitavust saab

pikkamööda teadvustada, arutada ning ehk ka leida lahendus küsimusele, kas postkolonialistlik kriitika ning teooria “sobivad” analüütilise paradigmana rohkem eesti ning baltisaksa kultuuride ajaloolise suhestumise, nooreestlaste ja teiste Euroopasse pürgimise või hoopis nõukogude järelkolonialismi uurimiseks.”⁸ Minu meelest võiks küsimusele läheneda ka hoopis vastupidisest vaatenurgast, mitte üksikute kirjandusteoste kaupa, vaid sotsiaalpoliitilise situatsiooni kaudu. Sest mis on postkolonialism? Juba postkolonialismi nimetus osutab selle peamisele aspektile: „Postkolonialism (...) tegeleb koloniasituatsiooni mõjudega kultuuridele ja ühiskondadele.”⁹ Selleks et rääkida postkolonialistlikust kirjandusest, peame me eeldama koloniaalsituatsiooni olemasolu minevikus või olevikus.¹⁰

Meie esimene küsimus peaks siis olema, kas Eesti / praeguse Eesti alad on kunagi olnud koloonia.

Mis on koloonia? Mõistele heidab valgust selle eestindatud vaste: asumaa. Asumaa mõistega seostub midagi suhteliselt rahumeelset, kujutleme eurooplaste vabatahtlikku ümberasumist “uuele” maale lootuses leida paremat elujärge. Edward Saidi järgi on kolonialism (colonialism)

⁷ Selle heaks näiteks on Madis Kõivu “Studia memoriae” sari; vt nt Madis Kõiv, Rännuaasad. *Studia Memoriae I*. Tallinn, 1994.

⁸ T. K i r s s, Rändavad piirid, lk 681.

⁹ B. A s h c r o f t, G. G r i f f i t h s, H. T i f f i n, *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London and New York, 2001, lk 186.

¹⁰ Olgu siinkohal vaid meenutatud, et mõiste *postkolonialism* hõlmab ka kolonialismi ajajärku – põhjendusega, et kolonialismi ja postkolonialismi vahele ei saa tõmmata ajalist piirjoont. Postkolonialism sisaldab kolonialismi ja vastupidi. Vt T. K i r s s, Rändavad piirid, lk 677; A. T r o s s e k, Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid nõukogude võimudiskursuses, lk 114–115.

“asustuste rajamine eemalasetseval territooriumil”.¹¹ Robert Young seletab lähemalt: “Koloniseerimine (colonisation), nii nagu eurooplased seda mõistet algselt kasutasid, ei tähendanud mitte põlisasukate allutamist ega nende vara anastamist, vaid ennekõike kogukondade ümberasumist majanduslikus, religiooses või poliitilises mõistes parema elu otsimise eesmärgil, kusjuures kavatseti säilitada side oma algse kultuuriga.”¹² Teame, et ümberasumisega kaasnes põlisrahvaste tõrjutus alamale positsioonile ning euroopalike institutsioonide ülekanndmine kolooniasse. Kohalike allutamine polnud esmaseks eesmärgiks, kuigi see kaasnes sageli maa hõivamisega. Tõsi, olukorra teeb keerulisemaks asjaolu, et kolooniaid tekkis kahte tüüpi; esimene tüüp järgis asumaamudelit ja sündis peamiselt maa-ala asustamise eesmärgil (Põhja-Ameerika, Austraalia, Uus-Meremaa, Alžeeria, Brasiilia), teise tüübi puhul oli oluline majanduslik ekspuuteerimine, ent maa-ala asustamist sellega olulisel määral ei kaasnenud (Filipiinid ja Puerto Rico, India, Taiwan).¹³

Koloniseerimisega ei kaasnenud üldiselt ulatuslikku sõjategevust, kohalike vastupanu koloniseerijaile oli nõrk. Koloniaalvõim põhines ideoloogilisel tasandil, mitte relvadel. Nagu peaaegu igast postkolonialismi puudutavast tekstist võime lugeda, suutsid koloniseerijad saavutada olukor-

ra, kus põliselanik oli vaimselt koloniseerija võimuses: koloniseeritu uskus enese alaväärsust ja koloniaalvõimu ülemust, ta pidas koloniaalsituatsiooni normaalseks ja paratamatuks.¹⁴

Mõteldes sellest vaatepunktist nüüd Eesti mineviku peale. Eesti olukorra puhul on küsimus kahetine: esiteks on see küsimus praeguse Eesti territooriumi vallutamisest 12. sajandil ja selle tagajärgedest, teiseks on see küsimus Teise maailmasõja järgse okupatsiooni kohta.

1. Eesti 12.–19. sajandil

Kõigepealt, kas praegune Eesti territoorium muutus pärast ristsõdade lõppemist asumaaks? Sõna “asumaa” me Eesti ajalugudest ei leia, sellisel viisil Eesti ajalugu traditsiooniliselt ei tõlgendata. Ka väljapoolne pilk ei soosi koloonia mõiste kasutamist: koloniaalvallutustest räägitakse Kolumbuse-järgsest ajajärgust alates, Euroopa-siseste maade ümberjagamiste kohta seda mõistet üldjuhul ei kasutata.

Koloniaalvallutustest eristas praeguse Eesti territooriumi anastamist visa lahingutegevus. Ristsõjad kestsid paarkümmend aastat, eestlaste esivanemad alistusid pärast pikka võitlust, kuna nende jõud ei käinud vallutajate jõust üle. “Ainuüksi piiskop Albert käis 13 korda Saksamaal uusi sõjamehi värbamas,” kirjutavad Mait Kõiv

¹¹ E. S a i d, Culture and Imperialism. New York, 1994, lk 9.

¹² R. Y o u n g, Post-Colonialism: An Historical Introduction. Oxford, UK; Malden, Mass, 2001, lk 20.

¹³ R. Y o u n g, Post-Colonialism: An Historical Introduction, lk 17.

¹⁴ Vt ka E. A n n u s, Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet.

ja Priit Raudkivi.¹⁵ Veel sadakond aastat pärast iseseisvuse lõppemist tõusti jüriööal vaenulike valitsejate vastu üles – iseseisvuse kaotamisega ei tahtud leppida.

Ka suuremat ümberasumist Liivimaale ei toimunud. Mait Kõiv ja Priit Raudkivi seletavad seda ümberasumise keerukusega: “Mereteel oli ainuke võimalus siia tulekuks ning see oli talupoegade jaoks kalliskas ja ohtlik. Võib-olla peljati ka jahedamat kliimat.”¹⁶ Ümberasujateks olid vaid rootsi talupojad, neid jagus rannikule ja saartele.

Niisiis: vallutati üks maa, sealsetele elanikele seati võõrast päritolu vasallid andamit koguma ja põliselanikel silma peal hoidma. See situatsioon ei ärata postkolonialistlike teoreetikute tähelepanu juba sellepärast, et ei vallutajail ega alistujail polnud veel välja kujunenud kõrgkultuuri, isegi trükikultuuri ajad olid veel ees. Muidugi mõjutasid vallutajad oma alamaid, küllap tekkis ka tollal võimukandjate ja allasurutute vahel keerulisi vastastikuseid mõjutus- ja jäljendussuhteid. Ent eestlaste esivanemal puudus tolleks ajaks veel ühtne identiteet, sestap said ka võimalikud mõjutused toimuda vaid üksikisikute või kohalike kogukondade tasandil. Vähegi kaalukate järelduste tegemist selle ajajärgu kohta takistab mõistagi ka allikate puudumine, mille najal midagi väita.

Ent kuigi Eesti territoorium polnud tüüpiline koloonia, kujunes seal rahvuslikuks ärkamisajaks siiski välja olukord, mida võiks nimetada postkolonialistlikuks. Postkolonialistliku olukorra loovad järg-

mised tingimused:

- a) võõras võim;
- b) rahumeelne kooseksisteerimine: võõras võim ei toetu jõule;
- c) võõras võim kannab endas valgustaja missiooni;
- d) kohalike eneseidentiteedi alustesse kuulub võõra juuresolu tajumine; ennast tajutakse võõra suhtes alaväärtuslikuna;
- e) kohaliku kultuuri oluliseks aspektiks on suhestumine alistatu kogemusega.

19. sajandi alguse Eesti- ja Liivimaa kubernangude kohta kehtivad ülaltoodud punktid. Samas oli olukord tüüpilisest koloniaalsituatsioonist keerulisem: poliitiliselt kuulusid Eesti- ja Liivimaa Vene tsaaririigi koosseisu. Võim kuulus Vene keisririigile, vene ülemvõim ei eksisteerinud aga eesti talupoja teadvuses muul kujul kui unelmana heast ja õiglasest valitsejast. Paraku ei lasknud mõisnikud üllal valitsejal oma headust tegudeks realiseerida. “Seal tõllas sõitis keiser,” kõneleb Illimari isa poisile häält tasandades seinal rippuva pildi kohta. “Kuid mõisnikud tapsid tema, et ta ei saaks rahvale head teha.”¹⁷

Kuni venestusajani kehastasid eesti talupoegade jaoks võimu baltisakslased, nemad olid ka kultuurilise allumismudeli “vägevaks” pooleks. Ent nagu kirjutab Liina Lukas: “Samas jääb Saksamaa koloniaalpoliitiline ambitsioon pelgalt paberile, jääb kirjanduslikuks soovunelmaks. Tegelikuses, ja eeskätt poliitilist ja majanduslikku aspekti silmas pidades, puudus

¹⁵ M. Kõiv, P. Raudkivi, Keskaeg. Tallinn, 2004, lk 153.

¹⁶ Sealsamas, lk 157.

¹⁷ F. Tuglas, Väike Illimar. Kogutud teosed IV. Tallinn, 1989, lk 13.

Saksamaal huvi Baltimaade vastu. Tegelikuses olid Baltimaad Vene keisririigi koloonia, millel õnnestus baltisakslaste väljakaubeldud eristaatuse abil säilitada pikaks ajaks märkimisväärne poliitiline autonoomia ja majanduslik ning kultuuriline sõltumatus.”¹⁸

Niisiis, kummaline situatsioon: baltisakslased kannavad Saksa missiooni, ilma et Saksamaa oleks sellest huvitatud. Olen seda nimetanud **kujuteldavaks kolonialismiks**¹⁹: baltisakslased kujutlevad endid olevat “saksluse eelpost idas”²⁰, sakslaste jaoks pole baltisakslased aga mitte eelpost, vaid mahajäänud, unustatud, saksa kultuuri küljest ärakukkunud tükk. Kuivõrd Saksamaal ei tunta huvi baltisaksa kultuuri vastu, kujuneb sellest kultuurist eneseeituse ja valgustuse segu. Aga kuidas saab valgustust tuua keegi, kelle kultuuris on kesksel kohal eneseeitus? Tuleb välja, et üks ei sega teist; baltisaksa kultuur tundis end kandvat metslaste valgustuse missiooni vaatamata sellele, et segane suhe emamaaga²¹ hävitas nende enesehinnangut.

Milles see **baltisaksa kultuuri eneseeitus** õigupoolest seisneb, sellest kuuleme korduvalt Liina Lukase monograafias²² (Liina Lukas küll eneseeituse mõistet ei kasuta). Baltisaksa kultuur oli kvantitatiivselt tähelepanuväärne, kirjutati palju. Samas

oli kirjutuse rõhuasetus Suur-Saksamaal, mitte Baltimail: kirjutati eeskätt Saksa kirjandusturgu silmas pidades. Proosas välditi kohalikku kõnepruuki, lühijuttudes jäeti kõrvale lokaalne koloriit. Vaid veerand baltisakslaste poolt kirjutatust avaldati Baltimaades, ning baltisakslased ise lugesid pigem saksa kirjandust kui kohalikke autoreid. Kirjanduses väljendus eneseeitus ka teadliku diletandipositsioonina, kohaliku aadlimaailma esindajad olid “peene kunstimõistmisega, olemata samas suutelised kunstiks”.²³ Sellisena võiks pigem kujutleda koloniseeritu positsiooni: siin on olulisel kohal enese alaväärsuse tunnetamine.

Baltisakslastel puudus see oluline tugi-punkt, mis eestlastel alaväärsuse vastu aitas astuda: **side maaga**. Ehk täpsemini, baltisakslastel oli kahtlemata olemas side Eesti- ja Liivimaaga kui geograafiliste piirkondadega, nende jaoks oli Eesti- või Liivimaa koduks. Ent neil puudus side maaga kui tähendust loova ürgjõuga, see vahetu ühendus, mis on omane vaid talupojakultuurile. Eesti põliselanike identiteedist moodustas vastuseis baltisakslastega ainult ühe osa; vähemalt sama tähtis kui mitte veelgi olulisem oli nende side maaga ja rahvakultuuriga. Kõnekas on tõik, et 19. sajandi lõpu taluelust oli võimalik kirjutada

¹⁸ L. L u k a s, Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tartu, Tallinn, 2006, lk 55.

¹⁹ Vt E. A n n u s, Baltisaksa kirjanduslugu. *Vikerkaar* 2007, nr 1/2, lk 186–188.

²⁰ L. L u k a s, Baltisaksa kirjandusväli, lk 54.

²¹ Rahvuslik kodu on isamaa, kolonisaatori kodu on emamaa – see vahetegemine võiks pakuda edasist mõtteainet.

²² Liina Lukase monograafia käsitleb ajavahemikku 1890–1918, ent samad suundumused olid, kuigi vahest lahjendatud kujul, baltisaksa kirjandusele omased ka Eesti ärkamisaja perioodil.

²³ L. L u k a s, Baltisaksa kirjandusväli, lk 286.

kaalukal, identiteeti looval viisil, sealjuures peaaegu viitamata baltisaksa kultuuri juuresolule (pean silmas eesti identiteediloomet üht tüviteksti, romaani “Tõde ja õigus”). Side maaga ja rahvakultuuriga ei tähendanud küll veel eestlaste absoluutset üleolekut baltisakslastest “Rehepapi” laadis, aga sellegipoolest ei peaks seda olulist eneseteadvuse tugipunkti postkoloniaalsete teooriate tuhinna kahe silma vahele jätma. Kolonisti ja koloniseeritu vahekord pole ainsaks teguriks, millele koloniseeritu identiteet tugineb.

Ent naastes kujuteldava kolonialismi juurde: baltisaksa kultuuri kujutuslik kolonialism põhineb ebatavalisel poliitilisel situatsioonil, mida võiks nimetada **impeeriumita kolonialismiks**. Ent tuleks silmas pidada, et kujutus on alati koloniaalsituatsiooni oluline aspekt. Koloniaalsituatsioon on kujutuslik üsna samal viisil nagu Benedict Anderson kirjeldab rahvuse kujutuslikkust. Andersoni käsitluses võib eristada sünkroonset ja diakroonset aspekti:

a) rahvus on modernse maailma sünnitis, ent seda kujutletakse tagasi ulatuvat kaugesse minevikku;

b) rahvus on ühendus, mida saab ainult kujutleda – keegi pole näinud kõiki oma rahvuse liikmeid silmast silma.²⁴

Nende kahe tunnuse – kujutusliku minevikupildi ja kujutusliku ühtekuuluvuse ühinemisel tekib rahvuslik narratiiv, mille põhielementideks pole mitte faktid,

vaid tundmused ja tõlgendused.

Kolonialism kui ideoloogia rakendab samalaadseid strateegiaid. Koloniaalidentiteet lähtub:

a) kujutuslikust, tendentslikust ajalookontseptsioonist (meie tulime valgustama teie pimedust);

b) kujutlusest, et kolonialist on koloniseeritust üle.

Tavapärasel koloniaalsituatsioonis põhines kujutus majanduspoliitilisel tegelikusel; kujutluse loomine oli vajalik majanduspoliitilise ülemvõimu säilitamiseks. Koloonia elu üle valvati impeeriumi keskpunktist, koloonia rikkused saadeti impeeriumi keskpunkti. Baltisaksa kujutuslikul kolonialismil polnud imperiaalset majanduspoliitilist eesmärki, see oli kujutus, mida vajas vaid baltisakslaste endi eneseteadvus ja nende kohalik majanduspoliitika.

Venestusaeg toob Eesti- ja Liivimaale muutuse: nüüd kuulub võim silmanähtavalt Vene tsaarile. Oluliseks muutub keele küsimus: saksa keele omandamine oli siiani tähendanud teatavat pretensiooni, lihtne talupoeg saksa keelt ei osanud. Nüüd tuleb koolis hakata õppima vene keelt. Venelast hakatakse võtma kui alistaajat, kui pealesurutud võimu kehastajat. Ometi ei kujune eestlastel rahvuslikul tasandil vene kultuuri suhtes vaimset koloniaalsuhet, enese kultuurilist alaväärsust ei tunta – osalt võib-olla sellepärast, et venestusajaks on eestlasel juba oma rahvuslik

²⁴ B. A n d e r s o n, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York, 1991, lk 5–7. Andersoni arusaam rahvuse kujutuslikkusest on tegelikult komplekssem, meile pole arutluskäigu nüansid hetkel olulised.

eneseteadvus kujunenud, aga olulisel määral lihtsalt seetõttu, et Vene võimul puudus Eesti- ja Liivimaal baltisaksa kogukonnaga võrreldav kultuuriline väljund. Vene kultuurielu polnud kohalikus kontekstis märgatav.

Siiski ei tasu vene mõju alahinnata. Lugegem kas või Karl Rumori mälestusi. Rumor kirjutab Petseri ministeeriumikooli mõjust:

“Ometi pookis kool minusse tohutul määral venelust. Tunnetan seda tänapäevani. Kui ma kogemata mõnd viisi ümisen, siis on see vene viis. Kui ma kirjandusele mõtlen, siis näen ma esmapilguga vene kirjandust. Võõrsil on venelane mulle otsekui oma inimene.”²⁵

Karl Rumor kirjutab ka järgmist: “Saali ja Bornhöhe romaanid olid mu sakslaste vastu vihale piitsutanud. Küsimuse ajaloolist ja ühiskondlikku tagapõhja ma ei ulatunud nägema. Vihkasin rahvust ennast. Oleksin purustanud kõik mõisad ja sakslastele kuuluvad varandused linnades; suitsutanud kogu selle rahva koos kadakatega Eesti pinnalt kaduma.”²⁶ Eesti rahvuslik ärkamisaeg oli selleks ajaks rahvusliku uhkuse juba saavutanud, eesti ja baltisaksa kultuuri vastandus polnud küll kadunud, aga hierarhia oli ümber pööratud. Venetusaja mõjusid peaks aga veel põhjalikult uurima, enne kui nende osa kohta eesti identiteediloomes midagi kindlat väita saaks.

2. Vene okupatsioon Eestis aastail 1940–1991

Kas Vene okupatsioon Eestis aastail 1940–1991 tähendas Eesti koloniseerimist? Kõigepealt peaks küsima: kas koloniseerimine ja okupeerimine on sünonüümid? Vastamist raskendab asjaolu, et ingliskeelses mõistekasutuses siin selget vahet ei ole. Aga inglise keeles saab ju “okupeerida” ka töökohta. Eesti keeles tundub ‘koloniseerimisel’ ja ‘okupeerimisel’ siiski vahe sees olevat. Kas ei kõlaks imelikult, kui räägiksime Ameerika okupeerimisest? Samamoodi kõlab minu kõrvale võõralt, kui räägime Eesti Vabariigi koloniseerimisest. Koloniseerimine on tegevus, mis seostub teatud ajajärgu ja teatud sotsiaalse organiseerituse astmega, koloniseerida ei saa rahvusriiki, okupeerida ei saa riikliku organiseeritusega maa-ala. Rahvusriiki okupeeritakse, koloniseeritakse rahvuseelset kogukonda.

Teiselt poolt peab mõnema, et mõiste “okupatsioon” suunab meid polariseeritud mõtteviisile. Okupatsiooni vastasküljel on vastupanu, eestikeelses tekstis satub äkitselt prantsuskeelne sõna *résistance*,²⁷ esimene assotsiatsioon, mis mõistega tekib, on prantslased Teise maailmasõja ajal. Vastupanu eeldab tugevat, väljakujunenud eneseteadvust, uhkust oma kultuuri üle. Vastupanust on meeldiv rääkida, enda üleolekut on tore tunda. Üks vähestest müütidest, mis Vene vägede sissetoomise

²⁵ K. R u m o r, *Aegade ladestus*. Lund, 1963, lk 290.

²⁶ Sealsamas, lk 291.

²⁷ Vt A. T r o s s e k, Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid, lk 109; E. A n n u s, *Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo*. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 11, lk 769–780.

ajast on edasi kandunud, on lugu sellest, kuidas vene ohvitseriprouad ostsid Eesti poodidest öösärke ja kandsid neid päevakleitidena. See on lugu kultuurilisest üleolekust, nende alaväärsusest, meie paremaks tunnistamisest. Tore oleks okupatsiooniaastaid kujutleda just sellistena, must-valge skeemi kaudu, kus “nende” metslaslikkusele vastaks “meie” rafineeritud üleolek. Paraku võib selline situatsioon olla mõeldav vaid sõja ajal, aasta-paarise perioodi vältel, ja siiski vaid valitseva, mitte absoluutse hoiakuna. Kui sõjale järgneb aastakümneid kestev okupatsiooni argipäev, siis kaasneb sellega paratamatult polariseerituse hägustumine. Selle hägu kirjeldamisel osutuksid postkolonialismi mõisted (hübriidsus, mimikri) kasulikuks.²⁸

Kui me vaatame eespool välja pakutud viit postkolonialistliku olukorra tingimust, siis okupeeritud Eesti puhul kehtis neist vaid üks, allumine võõrvõimule.

Milline oli Eesti situatsioon neil aastatel? Siin olid võrdselt olulised mitu tegurit, okupatsiooniga kaasnesid kommunistlik ideoloogia, totalitaarne režiim, käsumajandus, lääneigatsus. Oluline oli ka algsituatsioon: okupeeriti iseseisev riik, mille elanikel oli kindel rahvuslik identiteet koos väljakujunenud kõrgkultuuriga.

Tollane sotsiaalpoliitiline reaalsus oli järgmine:

a) Eesti oli alistunud sõjaliselt tugevemale jõule. Kogu Nõukogude okupatsioonile oli iseloomulik tugev militariseeritus,

sõjaväe juuresolu oli pidevalt nähtav. Võrreldes: koloniseeritud Indias oli 1930. aastatel 4000 briti teenistajat, 60 000 sõdurit ja 90 000 eraisikut – ja 300 miljonit põliselanikku.²⁹ Samasuguseid arve Nõukogude okupatsioonile kohandades oleks alistatud Eestis pidanud olema ühe miljoni põliselaniku kohta 40 vene teenistajat, 600 sõdurit ja 900 vene eraisikut.

b) Tegu oli totalitaarse režiimiga – see tõik oli vähemalt sama oluline kui võõrvõim režiimi kehtestajana. Eesti muutus suletud getoks, kust polnud võimalik lahkuda ja kus vähemalt okupatsiooni algusaastail valitses terror.

c) Turumajandus asendati käsumajandusega.

d) Käsumajanduse raames oli tegu kolonialistlikku tüüpi röövmajandusega, mis põhines jöhkralt ekspluateerimisel; suur osa okupeeritud alade toodangust saadeti maalt välja, impeeriumi keskpunkti.

Ideoloogiliselt oli olukord kompleksne:

a) Eestlastel oli okupatsiooniajaks välja kujunenud rahvuslik eneseteadvus ja rahvuslik kultuur. Eestlased olid oma kultuurile uhked, venelaste ees tunti küll hirmu, aga mitte alaväärsust – pigem vastupidi, okupatsiooni tajuti kui barbarite pealetungi.

b) Ametlik ideoloogia oli kommunistlik, mitte kolonialistlik. See tähendas, et kõneldi rahvaste võrdsusest. Kommunistliku kõneviisi “võrdsust” muidugi teab kui tõsiselt ei võetud.

²⁸ Kolmas võimalus oleks kasutada mõistet “vägivaldne annekteerimine”. See mõiste pole Eestis siiski laialdast kasutust leidnud.

²⁹ E. S a i d, Culture and Imperialism, lk 11.

Kolonisaatoreile omast “tuleme valgustama teie pimedust” kõnepruuki leidus ka, aga seegi oli “tõlgitud” marksistlikku mõtviisi.

c) Ihaldusväärne identifitseerimisobjekt polnud mitte kolonisaator, vaid Lääne kultuur, vaba maailm, biitmuusika, värvilised kilekotid, banaanid, modernistlik kultuur. Nii tekkis olukord, mis taas oli põhjapanevalt erinev tüüpilisest koloniaalsituatsioonist: kolonisaator mitte ei peibutanud, vaid tõukas eemale, kättesaamatu ihaldusobjekti suunas, mis asus väljaspool suletud süsteemi koloniseerija–kolonisator.

d) Riik kui institutsioon oli rahvast võõrandatud, oli muutunud rõhumisaparaadiks. Ametlik asjaajamine (näiteks passide, viisade taotlemine) käis vene keeles, võõrvägede pidev nägemisulatuses olemine sisendas hirmu.

e) Valitsev elutunnetus oli segu realistlikust, modernsest ja postmodernsest elutunnetusest.³⁰

Ideed ENSV perioodist kui kolonialismi-ajastust on tabavalt kritiseerinud Andreas Trossek: “Nimelt oli ENSV perioodil konservatiivse rahvuskultuurilise alge ja koloniseeriva nõukogude (nii poliitilise kui ka elu-olu) standardi kõrval kolmas väga tähtis kultuuri kujundav jõujoon euroopalike, läänelike väärtuste küllaltki kriitikavaba ülevõtmine. See on tõik, mis

väljastab ENSV kultuuriruumi kirjeldamise binaarse mudeli koloniseerijast (...) ja koloniseeritavast (...). Eesti kultuuriruum on pigem nimetatud kolme jõujoone tšenter, kus ilmakaar “lääs” kannab vaikimisi uuenduslikku ja positiivset tähendust, “ida” stagneeruvat ja negatiivset tähendust ning nendevaheline keskvaatepunkt ehk minapositsioon rahvuskonservatiivset/tagasihoidvat tähendust; midagi valulikke, üheteaegu ajaloomäulist ja siit-ära-tahtvat, mida võiks kirjeldada sõnamänguga “kohalik kohatus”.³¹

Okupeeritud Eestis valitsev olukord oli mitmekordselt hübriidsem postkoloniaalsest hübriidsusest: kolonialism segunes totalitaarse režiimi ja käsumajandusega, koloniaalmajanduse eksploateeriv loomus segunes käsumajanduse kujutusliku edukuse ja tegeliku stagneerimisega; okupeeritute kultuuriline üleolek seisis vastamisi kommunistliku režiimi poolt kehtestatud kultuuriliste piirangutega (sotsialistlik realism); totalitaarse režiimi ettekirjutused segunesid mitte ainult realistliku, vaid ka modernse ja postmodernse maailmatunnetusega; rahvuslik eneseuhkus sulas kokku lääneihalusega, idapõlguses leidus ka ühtsustunnet totalitaarse režiimi all kannatavate okupeerijate rahvusesse kuuluvate mõttekaaslastega.

Et okupeeritud Eesti olukorra taandamine koloniaalsituatsioonile oleks lihtsustav, see saab selgemaks, kui mõtleme mõ-

³⁰ Sellest vt lähemalt: E. A n n u s, Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloogika. Postmodernismi ja postkolonialismi suhteid analüüsib veenvalt: K. E. J i r g e n s, Fusions of Discourse: Postcolonial/ Postmodern Horizons in Baltic Culture. Rmt-s: Baltic Postcolonialism, 2006, lk 45–82.

³¹ A. T r o s s e k, Rein Raamatu ja Priit Pärna joonisfilmid, lk 109.

nele selgelt postkolonialistlikule näivale teosele. Võtame Emil Tode “Piiririigi”. Peategelane on tüüpiline alaväärsuskompleksis vaevlev kolonialismiminevikuga subjekt, tundub esimesel pilgul. Ent milles seisnevad peategelase kompleksid? Kompleksiks on vaesus, hall minevik – need on pigem käsumajanduse ja totalitaarse režiimi tulemid. Meil oleks kerge kujutleda peategelase rolli venelast: ilmselt oluaks vene rahvusest, Leningradis üleskasvanud haritlase reaktsioonid olnud üsna sarnased. Oluline on seegi, et peategelane ei sõida Moskvasse, vaid Pariisi – postkolonialistlik romaani saadaks oma kangelase pigem jõudu katsuma koloniaalse metropoliga. Romaanis ei puudu küll ka postkolonialistlik kihistus (vanaema jutud Siberist), aga see jääb rohkem kui teisejärguliseks. Romaani kandvaks vastanduseks on Ida-Euroopa *versus* Lääne-Euroopa, mitte koloniseeritud Ida-Euroopa *versus* koloniseeriv Venemaa. Ida- ja Lääne-Euroopa vastandusel on selgelt postkolonialistliku situatsiooniga sarnast dünaamikat: ihaldamist ja pettumust, enese identifitseerimist teistsugusena, aga ka püüdlemist samasuse poole – ainult et Ida ja Lääne vahel puudus koloniaalsuhe, Prantsusmaa pole kunagi püüdnud eestlasi enda ülemvõimu alla suruda. Postkoloniaalseks tõlgendatav suhe on siin pigem keskuse ja perifeeria, rikka ja vaese, vaba maailma ja totalitaarse režiimi

miga ühiskonna vaheline suhe. Tõsi, võime Ida ja Lääne suhtest romaanis mööda vaadata ja kirjeldada romaani kui postkolonialistliku subjekti identiteedikriisi, mida avatakse vastanduse abil Ida-Lääs.³² Selline lugemine on võimalik, aga mulle tundub, et see ei ava romaani keskset probleematikat, vaid ainult ühte nurka sellest, mis “Piiririigis” toimub.

“Piiririik” annab meile vihjamisi teada ka Ida-Lääne opositsiooni teisest küljest: Lääne-Euroopa Ida-ihalusest. “Piiririigi” minategelane küsib endalt, miks valis Franz just tema, idaeurooplase, mitte mõne kohaliku tudengi, ja ta vastab endale: “Õige idaeurooplasena kuulasin ma suurisilmi tema šokeerivaid ideid vabadusest, Foucault’st ja Derridast, miks mitte, eriti veel hõrgutava õhtusöögi ootuses, ümber ringi vana kalli Euroopa raue võlu.”³³ Franzi jaoks kehastab idaeurooplane rikkumatust, värsket pilku, avatust maailmale – vähemalt niikaua, kuni ta oma “kodustatud idaeurooplast” veidigi tundma õpib. Lääne maailm, mis on läbi imibunud poststrukturealistlikest teooriatest, liikus teadlikult postmodernses mõtteviisis. See oli maailm, kus midagi ei juhtunud, kus ajalugu, elu uueningine oli lõppenud (alles 11. september 2001 pani ajaloo uuesti liikuma), kus elu tajuti kui kordust, kus koos suurte narratiividega oli kadunud kindlalt koosseisev, enesega identne sub-

³² Piret Peikeri artikkel “Postcolonial Change: Power, Peru and Estonian Literature” (rmt-s “Baltic Postcolonialism”, lk 129) tundub kinnitavat “Piiririigi” tõlgendust väljaspool postkoloniaalset tsooni, Ida ja Lääne vastandusena, seevastu artiklis “Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast” esitab Peiker “Piiririigi” näitena postkolonialistlikust arengumaanist.

³³ E. T o d e, Piiririik. Tallinn, 1993, lk 41.

jekt. Lääneeuroplane ootas kokkupuutest Idaga autentse, puhta elu puudutust. Neil seal Idas sündis midagi! Nad ilmselt uskusid millessegi, ilmselgelt püüdesid nad millegi poole, küllap on seal veel alles isegi subjekti terviklikkus. Kes 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses idaeurooplasena Lääne-Euroopas ringi liikus, sellele on see hoiak tuttav. Iharing Lääne ja Ida vahel oli niisiis kahepoolne: Ida otsis autentsust Läänest, Lääs Idast – ja mõlemad pidid pettuma, kui nad olid võimelised oma kinnisideede tagant kaugemale nägema.

Teist koloniaalsituatsiooni nurka võiks püüda avada Tode romaani “Printsess” abil. “Printsessis” on oluline Anna, romaani peategelase suhe vene rahvusest õe ja venna, Marfa ja Aleksandriga. Anna suhtub Marfasse austuse ja ihaldamisega, milles võiks ära tunda koloniseeritu kolonisaatori-imetlust. Ent samas oleks selline tõlgendus absurdne, romaan ei anna meile ühtegi vihjet koloniaalsituatsioonile. Anna imetleb Marfat kui teistsugust, ta januneb Marfa puhtuse, õigeuskliku pühendumise järele. Anna, lõhestunud subjekt, konstrueerib Marfa kaudu endale ideaali, autentse oleku, siira suhte maailmaga – see suhe aga baseerub Marfa erinevusel Annast, Marfa eksootilisusel. Marfat ja Annat ei liida mitte Nõukogude okupatsiooni kogemus, vaid Anna kui eurooplase orienti-ihalus ja eksootikajanu.

Annal endal pole seda siirast ja puhast suhet maailmaga, mida ta Marfa omistab – aga mitte lihtsalt sellepärast, et Anna

seljataga on okupatsioonikogemus. Anna positsioon on minu meelest ennekõike modernse või postmodernse subjekti positsioon, kus pole kindlaid väärtusi.

Võib-olla enim kõigest tõmbab Annat ligi Marfa surmalähedus – seegi on autentsuse tähistaja. Marfa surma poole liikumise kaudu tajub Anna paljast, vahedat elu, millel pole asja ideoloogiliste vastandustega kolonisaatori ja koloniseeritu, vaese ja rikka, demokraatliku ja totalitaarse, Ida ja Lääne vahel. See on minu meelest väga oluline: igas elus, igas romaanis leidub salakohti, mida ideoloogiate kihistused ei suuda täielikult kinni katta. Võib-olla on just need kohad identiteediloomel olulised tugipunktid?

Kui mitte kasutada postkolonialismi mõistet, millise ühise nimetaja alla saaks siis koondada peale Teist maailmasõda Vene ülemvõimu alla surutud riikide olukorra? Postkommunismi või postsotsialismi mõiste jätab välja üliolulise okupeerituse, ideoloogia vägivaldse pealesurumise aspekti. Posttotalitaarsed riigid? Violeta Kelertas vastustab “totalitaarsust” kui Balti riikide okupatsiooni kirjeldamise põhimõistet: “See silt näib ütlevat, et okupeeritud olid rahulolematud vaid valitsuse vormiga.”³⁴ Kelertasega peab nõustuma, tõepoolest, totalitaarse režiimi mõiste ei hõlma Balti riikide okupatsiooni kogu tähendust. Okupatsiooni-tüvega ei õnnestu midagi suupärast ette võtta. Lõppeks tuleb vist siiski vastumeelselt tõdeda, et kolonialismi mõistest paremat pole kusa-gilt võtta.

³⁴ V. K e l e r t a s, *Baltic Postcolonialism and its Critics*. Rmt-s: V. Kelertas (Ed.), *Baltic Postcolonialism*, lk 2.

Minu meelest oleks siin kaks võimalikku pääseteed: “**hiliskolonialism**” (inglise keeles *late colonialism*, paralleeliks oleks mõiste *late nationalism*) või “**sotskolonialism**”. Mõlemad mõisted osutaksid situatsiooni erinevusele tüüpilisest postkolonialistlikust olukorrast. Võiksime siis deklareerida midagi säärast:

Hiliskolonialism on 20. sajandi (ja/või 21. sajandi) kolonialism, kus võõrvõimu alla allutatakse kindlakskujunenud identiteediga rahvusriik. Hiliskolonialismi üheks vormiks on sotskolonialism: see on hiliskolonialism, mis allutab iseseisva riigi

võõrvõimu alla sotsialistliku ideoloogia varjus. Sotskolonialismiga kaasneb totalitaarne ühiskond ja käsumajandus.

Selline võiks minu meelest olla lähteplatvorm, millelt saaks postkolonialismi teooriaid Eesti olukorrale kohandada. Sealjuures ei tohiks unustada, et sotskolonialismi mõiste katab koloniseeritu identiteediküsimuste ringi vaid osaliselt, sellele liituvad küsimused Ida ja Lääne suhetest, klassivahekordadest, soorollidest, maast ja linnast, Tallinnast ja Tartust – aga ka inimese suhtest keele ja teise inimesega, pilgu, keha, aistinguga.